

PREGLEDNI RAD

Ivana BRKOVIĆ (Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu)

KNJIŽEVNI PROSTORI U SVJETLU *PROSTORNOG OBRATA*

UDK 82.0 teorija književnosti

Primljeno 23. 4. 2013.

U radu se osvjetljaju epistemološki postulati suvremenog prostornog obrata u humanistici i društvenim znanostima (prostor kao društveni i kulturni proizvod, pretpostavke o cjelini vremena i prostora, povezanost materijalnih i mentalnih prostora, relacijski pojam prostora). Na temelju pretpostavke da književni prostori imaju udjela u društvenoj proizvodnji prostora ukazuje se na to da se oni konceptualiziraju, sukladno suvremenoj prostornoj paradigmi, kao reprezentacijski fenomeni. Također, dijakronijskim osvrtom na glavne tendencije u konceptualizaciji književnog prostora u književnoj znanosti u 20. i 21. stoljeću nastoji se pokazati da je književni prostor kompleksan istraživački predmet koji se opire jednoznačnim odredbama.

Ključne riječi: književni prostor, prostor u književnosti, prostorni obrat, topografski obrat, književna reprezentacija prostora, Trećeprstor (Edward Soja), geokritika

115

1. *PROSTORNI OBRAT*

Zaokupljenost prostorom, prostornošću i kretanjem jedno je od bitnih obilježja suvremenih humanističkih i društvenih znanosti, što je moguće detektirati u različitim disciplinama – u geografiji, sociologiji, povijesti, kulturnim studijima, znanosti o književnosti, antropologiji, povijesti umjetnosti i dr. Preosmišljavajući kategorije prostora, mjesta, kretanja ili mapiranja iz različitih perspektiva, one nude različite uvide u fenomen prostornosti, no ono što im je zajedničko jest polazište da je prostor socijalni i/ili kulturni konstrukt. Ili, kako je to formulirao Stipe Grgas u osvrtu na suvremeno geografsko poimanje prostora:

Bilo da je riječ o kulturalnoj ili humanoj geografiji, o geografiji inspiriranoj marksizmom ili feminizmom, u središtu je zanimanja čovjek u prostoru, ljud-

ska percepcija i doživljaj prostora; postavljaju se pitanja o tome kako prostor uvjetuje ljudsku praksu, ali isto tako kako ljudska bića/društva preoblikuju ili stvaraju okolni svijet. Iz tih različitih sjecišta nastala je nova geografija koja je prepoznala potrebu da disciplina postane integrativna i interdisciplinarna diskurzivna praksa. (Grgas 2010: 55)

Takvu prostornome »obratu« u humanistici i znanosti o kulturi, nakon razdoblja zaokupljenosti vremenom, odnosno historicizmom,¹ pridonijele su pojave poput globalizacije, postmodernog kapitalizma i Interneta kao i postkolonijalni uvid o »raznovremenosti« različitih kultura (Bachmann-Medick 2007: 41), te se prostor počeo razmatrati kao analitička kategorija, konstrukcijsko načelo društvenih odnosa i reprezentacijska strategija.²

Počeci prostornoga obrata u 1980-ima proizišli su iz disciplinarnog okrilja kulturne geografije, o čemu svjedoče rasprave britanskih i američkih teoretičara kao što su David Harvey, Edward Soja, Derek Gregory, Steve Pile, Doreen Massey i dr. No bitni impulsi za pomake u perspektivizaciji, odnosno za postmodernistički pristup prostoru i prostornosti vezuju se uz imena dvojice francuskih filozofa i sociologa Michela Foucaulta i Henrija Lefebvrea.³

¹ Osvrt na historicizam u zapadnjačkoj teoriji koji je kategoriju prostora podredio vremenu i u skladu s kojim se prostor, suprotstavljen dinamičnom i heterogenom pojmu vremena, koncipirao kao nepokretan, zatvoren i homogen entitet, odnosno »spremište« povijesnih zbivanja, gotovo je opće mjesto u suvremenim raspravama o prostoru.

² S tim u vezi javljaju se i različite odredbe prostornog obrata. Doris Bachman-Medick pristupa prostornom obratu kao jednom od kulturnih obrata (*interpretive turn*, *performative turn*, *reflexive/literary turn* i dr.) koji, potaknuti lingvističkim obratom kao »megaobratom«, obilježavaju suvremenu znanost o kulturi. Odbacujući pojam paradigme jer ona, u kunovskom smislu, implicira nereverzibilnost i sveobuhvatan, nagao preokret, ističe prikladnost pojma *turn(s)* jer on, podrazumijevajući pluralizam metoda, prekoračivanje granica te eklektičko preuzimanje metoda, upućuje na dinamiku pojava u kulturnim znanostima, ali ne i na razvijanje paradigme koja potpuno nadomješta drugu. Pritom ističe da obrat/*turn* ne znači tek uspostavljanje novog područja istraživanja pukim fokusiranjem na određeni predmet spoznaje, nego i »preokret« na razini analitičkih kategorija i koncepata (usp. Bachman-Medick 2007: 7–57). S druge strane, Edward Soja tvrdi upravo suprotno, naime, da je riječ o paradigmati, odnosno da *spatial turn* u stvarnosti predstavlja rekonfiguraciju i transformaciju čiji je doseg mnogo širi nego u uobičajenom slučaju paradigmatске mijene unutar pojedinih disciplina, te se kritički osvrće na stajalište Bachmann-Medick naglašavajući da je prostorni obrat više od posljednje novosti na »tjednoj top-ljestvici akademskog zanimanja« jer je riječ o posve novom promišljanju prostora (Soja 2008).

³ Začeci promišljanja prostora kao društvenoga produkta prisutni su, međutim, i mnogo ranije, već u 19. stoljeću – u njemačkih geografa poput Carla Rittera (1779–1859), Fridricha Ratzela (1844–1904) i dr. i njihovu geopolitičkom pristupu prostoru. Riječ je o promišljanju

U tom smislu, neizostavna referentna točka u kasnijih autora koji se bave (re)konceptualizacijama prostora jest tekst »O drugim prostorima«, odnosno predložak predavanja iz 1967. g. u kojem Foucault poima prostor kao društveni konstrukt i razrađuje koncept *heterotopije*. Usredotočivši se na »vanjski« prostor koji zaposjedaju ljudi,⁴ on uspostavlja razliku između materijalnih, stvarnih prostora i iluzijskih, tj. nezbiljskih prostora – *utopija*, koje predočuju savršenu sliku ili pak naličje društva. Pritom pojam *heterotopije* definira kao mjesto koje je u isti mah materijalno i iluzijsko, tj. stvarno društveno institucionalizirano mjesto koje uključuje i nefizičke položaje. Heterotopije su, naime:

(...) zbiljska mjesta – mjesta koja doista postoje i koja su oblikovana u samom temelju društva – koja su nalik protupoložajima, jedna vrsta djelotvorno ostvarene utopije u kojoj se zbiljski položaji, svi drugi zbiljski položaji koji se nalaze unutar dotične kulture istodobno predstavljaju, osporavaju i izokreću. (Foucault 1996: 10)

Uz podjelu na heterotopije krize (internat, kasarna) i heterotopije devijacije (zatvori, duševne bolnice) Foucault navodi šest načela heterotopologije, tj. opisivanja heterotopija: 1) heterotopije se javljaju u svim društvima; 2) unutar određenog društva heterotopija ima posve određenu funkciju, a ta je funkcija podložna promjeni tijekom vremena; 3) heterotopija ima sposobnost supostavljanja više različitih prostora, položaja na jednom zbiljskom mjestu (kazalište, kino); 4) heterotopije su uglavnom povezane s odsječcima vremena te se otvaraju prema heterokronijama (muzeji, knjižnice, sajmovi); 5) heterotopije uvijek pretpostavljaju sustav otvaranja i zatvaranja koji ih izolira i ujedno čini dostupnima; 6) heterotopije u odnosu prema svom preostalom prostoru imaju funkciju koja se realizira između dvaju oprečnih polova – realnoga i iluzijskoga.

Neizostavna literatura postmodernih geografa jest i knjiga francuskog marksističkog urbanog sociologa i filozofa Henrija Lefebvrea *La production*

prostora koje je nadilazilo »puku fizičku geografiju« i bilo »svjesno povijesnosti« te koje je impliciralo ono što su mnogo kasnije eksplicitno formulirali H. Lefebvre i ostali (Schlögel 2007: 36–47). Međutim, zbog ideološke i političke instrumentalizacije toga pristupa u doba Drugog svjetskog rata, u njemačkim su društvenim znanostima nakon rata napuštena istraživanja kategorije prostora u korist kategorije vremena (Bachmann-Medick 2007: 286).

⁴ Foucault, naime, ističe da »ne živimo u nekoj vrsti praznine, unutar koje bismo mogli smjestiti pojedince i stvari. Ne živimo u praznini koju je moguće obojiti različitim preljevima svjetla; mi živimo unutar jednog skupa odnosa koji ocrtavaju položaje koji su nesvodivi jedan na drugi i koji se apsolutno ne mogu jedan drugome nametnuti« (Foucault 1996: 10).

de l'espace, objavljena 1974. g.⁵ Polazeći od osnovne teze da je (društveni) prostor (društveni) proizvod i ističući neraskidivu vezu prostora i društvenoga života, Lefebvre je učinio odmak od uvriježenog razumijevanja prostora kao materijalne realnosti koja postoji »po sebi«. Uputivši na različite tipove prostora – fizički, mentalni i društveni – kao i na to da se oni »preklapaju«, pa ih nije moguće prikladno opisati ako se motre izolirano jedan od drugoga, naglasio je problematičnost odjeljivanja »idealnog« od »realnog« prostora.⁶ Društveni prostor pritom otkriva svoju osobitost u onoj mjeri u kojoj ga je moguće lučiti od mentalnog prostora, definiranoga u matematici i filozofiji, te od fizičkoga prostora, određenoga praktičko-osjetilnom aktivnošću i percepcijom »prirode« (Lefebvre 2005: 27). U skladu s takvim postavkama Lefebvre nudi teoriju prostora zasnovanu na marksističkom konceptu proizvodnje, koji pretpostavlja tri dijalektički povezane dimenzije.⁷ Prvu čini *prostorna praksa* koja »obuhvaća proizvodnju i reprodukciju te određena mjesta i prostorne cjeline koji su svojstveni svakoj društvenoj formaciji« (Lefebvre 2005: 33). Također, »ona, unutar percipiranog prostora [*espace perçu*], utjelovljuje usku vezu svakodnevne stvarnosti (dnevna rutina) i urbane stvarnosti (rute i mreže, koje uzajamno vezuju mjesta rada, privatnog života i dokolice)« (Lefebvre 2005: 38), te se može shvatiti kao materijalni prostor. Drugu dimenziju, koja implicira diskurse o prostoru, Lefebvre je nazvao *reprezentacije prostora*. One, naime, podrazumijevaju konceptualizirani prostor [*espace conçu*], »prostor znanstvenika, prostornih

118

⁵ Iako su Lefebvreove urbanističke i prostorne ideje postupno prodirale u anglofono područje urbanih studija i geografije od sredine 1970-ih nadalje, engleskim prijevodom 1991. (*Production of Space*) knjiga doživljava široku recepciju i postaje neizostavnom literaturom kad god je o konceptualizaciji prostora riječ u različitim društvenim i humanističkim disciplinama. Usp. Merrifield 2006: 100–103.

⁶ Lefebvre, naime, ustvrđuje: *What term should be used to describe the division which keeps the various types of space away from each other, so that physical space, mental space and social space do not overlap? Distortion? Disjunction? Schism? Break? As a matter of fact the term used is far less important than the distance that separates 'ideal' space, which has to do with mental (logico-mathematical) categories, from 'real' space, which is the space of social practice. In actuality each of these two kinds of space involves, underpins and presupposed the other* (2005: 14).

⁷ Riječ je pritom o osobitoj, lefebvreovskoj verziji dijalektike koja je karakteristična za njegov cjelokupan teorijski opus. Naime, kako ističe Christian Schmid, za razliku od hegelijanske (i marksističke) dijalektike koja počiva na dvama pojmovima koji su u kontradikciji što se nadilazi preko trećeg pojma, Lefebvreov trijadni oblik ne vodi kao u Hegelovu sustavu sintezi: *It links three moments that are left distinct from each other, without reconciling them in a synthesis – three moments that exist in interaction, in conflict or in alliance with each other* (Schmid 2008: 33).

planera, tehnokrata, koji ga ‘prekrajaju’ i ‘sastavljaju’, svojevrsnih umjetnika sa znanstvenom sklonošću, koji svi identificiraju življeno i percipirano s koncipiranim« (Lefebvre 2005: 38). Treća dimenzija – *prostori reprezentacije* – uključuje izravno *življeni* prostor [*espace vécu*] koji se posreduje uza nj vezanim slikama i simbolima, dakle, »prostor ‘stanovnika’ i ‘korisnika’, ali i određenih umjetnika i možda pisaca i filozofa, koji *opisuju* i ne teže ničem drugom doli opisivanju« (Lefebvre 2005: 39).⁸

Lefebvreova teorija prostora bitno je odredila, među ostalima, opus urbanista Edwarda W. Soje, čije se rasprave pribrajaju najužem kanonu tekstova kad je riječ o prostornom obratu. Njegova knjiga *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory* iz 1989. g. označila je prekretnicu u humanoj geografiji, ali i potaknula otvaranje dijaloga između dviju disciplina – geografije i socijalne teorije. Istaknuvši u uvodnom poglavlju kao problem historicističko poimanje prostora, odnosno privilegiranje kategorije vremena nad kategorijom prostora u društvenim znanostima i humanistici od sredine 19. stoljeća nadalje, koje se očituje u svim interpretacijama povezanim s društvenim, Soja je sugerirao preispitivanje ontoloških temelja na kojima počiva europska socijalna teorija:

Ozbiljno promišljanje prostora zahtijeva mnogo dublju dekonstrukciju i rekonstrukciju kritičke misli i analize na svakoj razini apstrakcije, uključujući ontologiju. Posebice ontologiju, možda, jer su upravo na toj temeljnoj razini egzistencijalne rasprave despacijalizirane iskrivljenosti historicizma najčvršće usidrene. (Soja 2003: 7, prev. I. B.)

Referirajući se na M. Foucaulta, H. Lefebvrea, J. Bergera, F. Jamesona i dr., čiji su uvidi omogućili odmak od historicističke perspektive i pomak prema spacijalnoj, Soja razrađuje vlastiti koncept *sociospacijalne dijalektike*. On ustvrđuje da se društveno proizvedeni prostor razlikuje od fizičkog prostora materijalne prirode i mentalnog prostora spoznaje, koji su uključeni u društvenu konstrukciju prostornosti, ali se ne mogu promatrati kao njegovi ekvivalenti (Soja 2003: 120). U vezi s tim Soja, slično kao i Lefebvre, upućuje na to da fizički, mentalni i društveni prostor nisu neupitno auto-

⁸ Različite interpretacije Lefebvreove prostorne dijalektike u radovima njezinih najutjecajnijih zagovornika poput Davida Harveya, Edwarda Soje ili Roba Shieldsa, kojima je poslužila kao uporište za vlastite koncepte prostora i prostornosti, upućuju na to da u pogledu njezina tumačenja, prema svemu sudeći, još nije postignut konačni konsenzus. O tome v. Schmid 2008: 41–42. U tom smislu, ona i dalje ostaje izazovom za istraživače humanističkih i društvenih disciplina.

mni ili oštro odijeljeni, iako se u određenoj mjeri mogu konceptualizirati neovisno jedni o drugima, nego su u uzajamnoj vezi i prožimaju se. Kako bi se prevladao u društvenim znanostima ukorijenjen fizičko-mentalni dualizam u pogledu prostora, koji s jedne strane podrazumijeva empirističku »kratkovidnu perspektivu«,⁹ a s druge idealističku »dalekovidnu perspektivu«,¹⁰ Soja ističe da je potrebno promijeniti motrište uvidom o dijalektičkom prožimanju društvenih i prostornih struktura u društvenom životu, odnosno spoznajom da su »prostorne strukture i odnosi konkretne manifestacije društvenih struktura i odnosa, koji se razvijaju tijekom vremena, bez obzira na način proizvodnje« (2003: 127) te svoju tezu razrađuje u 8 točaka (v. 2003: 129–130). U knjizi *Thirdspace: Journeys to Lost Angeles and Other Real-and-Imagined Places* (1996) Soja čini korak dalje i uspostavlja, na temelju interpretacije Lefebvreova prostornog modela, pojam *Trećeprostopora* (*Thirdspace*). Dok Prvoprostor, koji upućuje na objektivni, fizički ili realni prostor, podrazumijeva izravno prostorno iskustvo, a Drugoprostor, implicirajući subjektivni, mentalni i imaginarni prostor, uključuje reprezentacije prostora, kognitivne procese te načine konstrukcije (Soja 1996: 74–80), *Trećeprostopor* je življeni, tj. društveni prostor koji valja motriti kao rezultat dekonstrukcije i heurističke rekonstrukcije dualnosti prvih dvaju prostora.¹¹ U tom smislu Soja ustvrđuje da je riječ o prostoru višestrukih značenja koji se razlikuje od Prvoprostora i Drugoprostora i istodobno je »kompozit koji nadilazi sve prostore« (Soja 1996: 62), odnosno u isti je mah realan i

120

⁹ U skladu s takvom perspektivom prostornost, objašnjava Soja, podrazumijeva samo objektivno mjerljive pojave te uključuje svojevrsnu kombinaciju čulne percepcije (u smislu postavki Humea, Lockeja, Comtea i dr. pozitivista), kartezijanskih matematičko-geometrijskih apstrakcija i mehaničkog materijalizma postnjutnovske društvene fizike ili postdarwinovske socijalne biologije. Toj je prostornoj kratkovidnosti, prema Soji, pridonio i utjecajni francuski filozof Henri Bergson, koji je djelovao na prijelazu 19. i 20. stoljeća (Soja 2003: 122–123).

¹⁰ Osim u Leibniza, koji je isticao relativnost fizičkoga prostora i njegovu egzistenciju kao ideje, taj se pristup platoničkoga podrijetla očituje i u Kantovu transcendentalnom prostornom idealizmu koji je, kako napominje Soja, obilježio modernu hermeneutičku tradiciju te je utjecao na marksistički povijesni pristup prostornosti i bitno odredio modernu disciplinu geografije (Soja 2003: 125).

¹¹ Da bi se *Thirdspace* mogao razumjeti, treba ga promišljati u svjetlu već spomenute lefebvreovske »kumulativne *trijalektike*« koja, prema Sojinu tumačenju, pretpostavlja tri dimenzije i proces, kako ga je on nazvao, *thirthing-as-Othering*, pri čemu svaki od triju pojmova sadržava druga dva, iako ih je moguće razlikovati i promatrati izolirano (Soja 1996: 60–61). Dok *ontološka trijalektika* podrazumijeva složenu svezu prostora, vremena i društvenoga bića, *prostorna trijalektika* temelji se, u skladu s Lefebvreovim prostornim modelom, na trijadnom odnosu percipiranog, koncipiranog i življenog prostora (Soja 1996: 74).

imaginaran, ali i – više od toga. Prizivajući kao ilustraciju Borgesovu priču *Aleph* kao alegoriju bezgranične zamršenosti vremena i prostora, Soja ističe posvemašnju, radikalnu otvorenost *Trećeprorstora*:

Sve se združuje u Trećeprorstoru: subjektivnost i objektivnost, apstraktno i konkretno, realno i imaginarno, shvatljivo i nezamislivo, ponovljivo i različito, struktura i djelovanje, um i tijelo, svjesno i nesvjesno, disciplinarno i transdisciplinarno, svakodnevni život i nezavršena povijest. (1996: 56–57, prev. I. B.)

Promišljajući prostor kao društveni konstrukt, Soja i ostali teoretičari iznose kritiku historicizma i naglašavaju da se kategorije vremena i prostora moraju promišljati zajedno, a da se pritom ne daje prioritet ijednoj od njih. To ne znači pritom da su oni identični, nego da imaginacija jednog ima posljedice za imaginaciju drugoga, da su oni jedno drugom implicitni. Riječima Doreen Massey: »Promišljanje povijesti i temporalnosti nužno ima implikacije (bilo da ih prepoznamo ili ne) na to kako doživljavamo prostorno« (2007: 18). Također, spomenuti autori ističu da je prostor dinamičan i živ te njihove interpretacije otkrivaju relativno i relacijsko shvaćanje prostora, koje se razlikuje od apsolutnog, kartezijanskog poimanja prostora na temelju kojeg se prostor razotkriva od društva izoliranim, statičnim i fiksnim »spremištem« u kojem (se) (z)bivaju drugi entiteti ili procesi. Nastojeći ukazati na kompleksnost značenja pojma »prostor«, britanski socijalni geograf David Harvey u tekstu »Space as a Key Word« (2005) objašnjava ta tri temeljna načina njegova razumijevanja. Pritom Harvey – za razliku od Soje koji prizivanjem preispitivanja prostora kao ontološke kategorije nastoji, kako se čini, doprijeti do prikladne, odnosno »najtočnije« definicije prostornosti – ustvrđuje da na pitanje što je prostor, odnosno je li riječ o apsolutnom, relativnom ili relacijskom pojmu, ne postoji filozofski odgovor koji bi proizlazio iz same prirode prostora, nego on može biti, ovisno o okolnostima, jedno od toga ili istodobno sve (Harvey 2005: 98). Apsolutni pojam prostora, kako su ga osmislili Newton i Descartes, objašnjava Harvey, može se predočiti kao predegzistirajuća, statična rešetka koja je podložna standardiziranom mjerenju.¹² Relativni pojam prostora vezuje se uz Einsteina i neeuclidsku geometriju, a uključuje relativnost u dvostrukom

¹² To u geometrijskom smislu podrazumijeva euclidski prostor te prostor svake vrste katastarskog mapiranja i inženjerskih praksi, a u društvenom smislu riječ je o prostoru koji uključuje privatno vlasništvo i druge teritorijalne oznake poput države, planova grada i dr. (usp. Harvey 2005: 94).

smislu: s jedne strane riječ je o višestrukim geometrijama izbora, a s druge prostorni okvir presudno ovisi o onom što se i od koga relativizira, pa, s tim u vezi, »svi oblici mjerenja ovise o referentnom okviru promatrača« (Harvey 2005: 94). U skladu s takvom formulacijom, prostor se ne može razumjeti neovisno o vremenu, pa je zapravo riječ o prostorovremenu ili o spaciotemporalnosti.¹³ Kad je riječ o relacijskom pojmu prostora, Harvey se referira se na Leibnizovu teoriju prostora te ističe da prostor u relacijskom smislu ne postoji izvan procesa koji ga definiraju. Dakle, »procesi se ne zbivaju u prostoru, nego definiraju vlastiti prostorni okvir«, pa je »koncept prostora obuhvaćen procesom ili sadržan u njemu« (Harvey 2005: 96). Takav koncept kao i u slučaju relativnog prostora implicira relaciju prostor – vrijeme, no usto pretpostavlja ideju unutarnjih odnosa.¹⁴ Upozoravajući da on nadilazi prostor koji je podložan mjerenju ili kvantifikaciji, Harvey ističe i to da relacijski koncept prostora vodi »konvergenciji matematike, poezije i glazbe«. U tom smislu, on se otkriva korisnim onda kad je riječ o pitanjima kao što je, primjerice, »politička uloga kolektivnog pamćenja u urbanim procesima«, kojima se može pristupiti jedino na taj način (Harvey 2005: 97).

122

Na razliku između apsolutnog pojma prostora s jedne te relativnog i relacijskog koncepta s druge strane ukazuje i Barney Warf (2009). Kako bi je objasnio, utječe se dvjema prostornim metaforama – »površini« i »mreži« – te ističe da su za pomak od »okulocentričnog«, tj. distanciranog prostora, koji je kao dominantan koncept prostora obilježio dugo razdoblje od 16. do sredine 20. stoljeća, prema dinamičnoj mreži bili ključni društveni i materijalni uvjeti, odnosno pojave poput globalizacije, postmodernog kapitalizma i Interneta.¹⁵

¹³ Kao primjer takva poimanja prostora u geografiji Harvey navodi različite karte relativnih položaja, na kojima se udaljenosti razlikuju s obzirom na trošak, vrijeme ili prometna sredstva. U tom smislu, najkraća udaljenost između dviju točaka (mjerena s obzirom na vrijeme, trošak, potrošnju energije) ne znači nužno i najkraći, iz ptičje perspektive, fizički razmak (Harvey 2005: 95).

¹⁴ Naime: (...) *external influences get internalized in specific processes or things through time (...). A wide variety of disparate influences swirling over space in the past, present and future concentrate and congeal at a certain point to define the nature of that point. Identity, in this argument, means something quite different from the sense we have of it from absolute space* (Harvey 2005: 96).

¹⁵ Ilustrirajući predočavanje prostora kao mreže pojmovima *prostor tokova, robni lanci i akter-mreža* koje rabe poststrukturalistički sociolozi kada govore o suvremenom društvenom, Warf primjećuje: *All of them emphasize space as produced, not given; all focus on the relational characteristic of place rather than absolute location; in all of them distance is defined functionally rather than in terms of physical length; and all transcend the traditional notion of spatial scale as fixed* (Warf 2009: 70).

Doreen Massey u knjizi *For Space* iz 2005. g. – za koju autorica napominje da je knjiga o običnom prostoru, odnosno prostoru i mjestima preko kojih se konstituira socijalno – također prostor tumači kao relacijski pojam. Promatrajući prostor kao produkt uzajamnih odnosa, Massey napominje da interakcije posredovanjem kojih on nastaje obuhvaćaju raspon od beskrajnosti globalnoga do intimnosti sitnoga. Iz takve odredbe proizlazi pluralnost prostora – na temelju čega se prostor nadaje sferom mogućnosti postojanja višestrukosti, različitih putanja, tj. sferom koegzistencije heterogenosti – kao i to da je prostor, nikad završen i zatvoren, uvijek u procesu nastajanja (usp. Massey 2009: 7).

Od relacijskog pojma prostora polazi i njemačka sociologinja Martina Löw, koja u knjizi *Raumsoziologie* (2001), oslanjajući se na teorijske postavke Anthonyja Giddensa i Pierrea Bourdieua, prostor konceptualizira kao relacijski raspored *socijalnih dobara* i *živih bića*. Za socijalna dobra Löw napominje da mogu biti primarno materijalna (stolovi, kuće) ili primarno simbolička (vrijednosti, propisi), no da nikad ne mogu biti isključivo materijalna ili simbolička, nego uključuju obje komponente. Naime, dok djelatnost raspoređivanja u smislu smještanja podrazumijeva primarno materijalna socijalna dobra, njihovi se rasporedi mogu razumjeti tek kad se odgonetnu njihove simboličke osobine. Za razliku od socijalnih dobara ljudi su integrirani u konstituciju prostora na dva načina: s jedne strane oni su poput socijalnih dobara sastavni elementi prostora, dok je s druge strane samo povezivanje prostornih elemenata, odnosno njihovo percipiranje kao prostora vezano uz ljudsku aktivnost (usp. Löw 2001: 152–157). Analiza prostora, dakle, iziskuje promatranje samog povezivanja kao i povezanih elemenata.¹⁶ S tim u vezi Löw razlikuje dva analitička procesa – *oprostorivanje* (*spacing*) i *učinak sinteze*. Dok oprostiranje upućuje na situiranje socijalnih dobara i ljudi *i/* ili pozicioniranje primarno simboličkih obilježja kako bi se skupine dobara ili ljudi prepoznale kao takve, sinteza »omogućuje da se skupine socijalnih dobara i ljudi obuhvate kao element« te podrazumijeva procese apstraktnog predočavanja, percepcije i sjećanja (2001: 158–161).¹⁷ Također, ta njemačka

¹⁶ Löw tu upućuje na empirijska istraživanja koja pokazuju da se ne povezuju tek pojedina socijalna dobra i ljudi, nego da se i skupine povezanih dobara i ljudi percipiraju kao element te daje primjer gradske četvrti koja se, sastojeći se od različitih socijalnih dobara i ljudi, može percipirati kao jedan element, a koji, relacijski povezan s drugim gradskim četvrtima, oblikuje prostor grada. S druge strane i čovjek svojom tjelesnošću može biti element prostora, ali se može motriti kao prostor, kao relacijski raspored organa, mišića itd. (2001: 157).

¹⁷ Osvrćući se na problem percepcije pri konstituciji prostora, Martina Löw, u skladu s polazištima Mauricea Merleau-Pontyja u *Fenomenologiji percepcije* (1945), naglašava da opažanje

teoretičarka uvodi, oslanjajući se na teoriju strukturacije Anthonyja Giddensa, pojam *institucionaliziranog prostora*, koji se vezuje uz svakodnevne, repetitivne prakse, te kao primjere navodi rasporede kojima se oblikuju unutarnji i vanjski prostori crkve, groblja, parlamenta ili supermarketa kao i propisana smještanja za primanja kod predsjednika države, pozicioniranje liječnika i bolesnika u ordinaciji ili raspored u sudnici (Löw 2001: 161–166). Referirajući se na M. Foucaulta, Löw ustvrđuje da se u takvim smještanjima posreduju odnosi moći, pri čemu se moć treba razumjeti kao relacijska kategorija koja je imanentna svakom odnosu (Löw 2001: 164).

Shvaćanje prostora kao društvenog konstrukta, pretpostavke o cjelini vremena i prostora i o povezanosti materijalnih i mentalnih prostora te relacijski pojam prostora glavna su težišta problematizacije prostora u socijalnoj i kulturnoj geografiji i sociologiji, posebice od 1990-ih godina nadalje, što se nastojalo ilustrirati navedenim promišljanjima prostora. Takva su promišljanja, prodorom u druge društvene i humanističke discipline, kako je istaknuto na početku, pridonijela posvemašnjem prostornom obratu, koji nije zaobišao ni znanost o književnosti.

124

2. KNJIŽEVNI PROSTORI I *PROSTORNI OBRAT*

U svjetlu prostornog obrata, odnosno suvremenih pristupa prostoru i prostornosti koji prostor motre kao društveni, odnosno kulturni proizvod i koji, posredovanjem relacijskog pojma prostora, upućuju na povezanost materijalnih i mentalnih prostora, i književni se prostori, posredovani i proizvedeni tekstem, počinju konceptualizirati kao reprezentacije prostora. U skladu sa spomenutom prostornom *trijalektikom* Lefebvrea i Soje, oni kao reprezentacije upućuju s jedne strane na vezu s realnim prostorima, dok se s druge strane posredovanjem svojih značenja simbolički »upisuju« u materijalne prostore te tako imaju udjela u proizvodnji društvenog, odnosno življenog (Lefebvre), *stvarnog-i-imaginarnog*, tj. *Tréceprostora* (Soja) ili pak, prizovemo li Foucaulta – drugih prostora, odnosno heterotopija. U tom smislu književnost se, simboličkim postupcima projiciranja kulturnih značenja u materijalne prostore, kako ističu Wolfgang Hallet i Birgit Neumann u

osim gledanja uključuje i osjete mirisa, sluha i dodira koji pridonose oblikovanju prostora (Löw 2001: 195). S tim u vezi, ona upućuje na zanemareni potencijal prostora da, posredovanjem stvorenog ugodaja, utječe na ljudske osjećaje te taj potencijal naziva *atmosferom* (2001: 210).

zborniku *Raum und Bewegung in der Literatur: Die Literaturwissenschaften und der Spatial Turn* (2009), pribraja drugim kulturnim medijima poput filma, kartografije, slikarstva ili glazbe, pri čemu književni prostori omogućuju dvostruke uvide. Dok s jedne strane kao reprezentacije prostora upućuju na prevladavajuće kulturne modele prostora, s druge strane oni kao konstrukcije kulturnih poredaka »dopuštaju prosudbe o kulturnotvornoj moći prostornih modela insceniranih u književnosti, koji su pod utjecajem stvarnih odnosa moći ili im pak izmiču«, čime se otkriva reprezentacijska kao i performativna dimenzija književnog prostora (Hallet i Neumann 2009: 16). Drugačije rečeno, književna, jezikom posredovana reprezentacija prostora, odnosno (o)pis(iv)anje prostora kao diskurzivna praksa ne upućuje tek na prostore koji već postoje u zbilji, nego ih ujedno činom samog opisivanja proizvodi, tj. performativno uspostavlja.¹⁸

Odredba književnog prostora sukladno postulatima prostornog obrata nadaje se složenim fenomenom te iziskuje interdisciplinarni i transdisciplinarni pristup. Naime, uz isticanje zajedničkog interesa za prostor kao društveni, tj. kulturni proizvod u različitim humanističkim i društvenim disciplinama na temelju kojeg se onda govori i o prostornom obratu u književnosti, u nekim se teorijskim raspravama pojam *spatial turn* luči od pojmova *topographical turn* i *topological turn*. U skladu s takvim razgraničavanjem *spatial turn* podrazumijeva interes za prakse konstituiranja prostora, *topographical turn* vezuje se uz kulturnoznanstveni pristup i usredotočuje se na reprezentaciju prostora, a *topological turn* usredotočuje se na prostornost i bavi se invarijabilnim odnosima.¹⁹ S tim u vezi, književno istraživačko područje vezivalo bi se ponajprije uz topografski obrat,²⁰ na što se, među ostalima, osvrće D. Bachmann-Medick:

¹⁸ O poveznicama između suvremenih teorijskih pristupa prostoru u društvenim znanostima i humanistici, koji razumijevaju prostor kao proizvod kulturnih – diskurzivnih i materijalnih – praksi i pojmova diskursa i proizvodnje fukooovske provenijencije v. Strohmaier 2008.

¹⁹ Usp. Bachmann-Medick 2007: 299–317; Günzel 2008; Frank 2009: 61–62; Dennerlein 2009: 7.

²⁰ Nastanak termina *topographical turn* vezuje se uz ime njemačke kulturne teoretičarke Sigrid Weigel i njezinu studiju »Zum 'topographical turn': Kartographie, Topographie und Raumkonzepte in den Kulturwissenschaften«. Ukazujući na dvostruko značenje topografskog opisa (na reprezentaciju i na tehničku proceduru u povijesti znanja), ona se osvrće na kulturne i tehničke načine reprezentacije prostornosti u anglo-američkim *Cultural Studies* i njemačkim *Kulturwissenschaften*. Usp. Weigel 2001: 151–165.

Novo, teorijski izoštreno otkriće prostornosti i mjesta, prelaženja granica i topografija znači za književnu znanost, u svakom slučaju, obrat. Ono se udaljava od precjenjivanja unutarnjih prostora i vodi valorizaciji stvarnih prostora, kao teme, ali i kao uvjetovanog konteksta književnog teksta. Taj je obrat prije topografski nego prostorni jer je vezan uz reprezentaciju: topografiju kao (o)pis(iv)anje prostora. (2007: 310, prev. I. B.)

No takva se pojmovna distinkcija, sužavajući djelokrug istraživanja književne znanosti na opis reprezentacija prostora, ne nadaje ipak posve utemeljenom. Njome se, naime, gubi iz vida performativna dimenzija književnog prostora, odnosno pretpostavka da on ima udjela u kulturnoj proizvodnji prostora, što pak, prema danoj klasifikaciji, pripada domeni prostornoga obrata.²¹

3. POJAM PROSTORA U KNJIŽEVNOJ ZNANOSTI – OD *STOFFGESCHICHTE* DO PROSTORNOG OBRATA

126

Preusmjerimo li očiste i suzimo fokus na književni prostor kao književnoteorijski problem, njegovo oblikovanje, odnosno prikazivanje u književnom tekstu moguće je definirati kao »krovni pojam za koncepciju, strukturu i prezentaciju ukupnosti objekata poput mjesta radnje, krajolika, opisa prirode i predmeta u različitim žanrovima« (*Metzler Lexikon Literatur- und Kulturtheorie* 2004: 558). No iako je prostor jedna od temeljnih sastavnica fikcionalnog svijeta koji se uspostavlja književnim tekstom, različiti pokušaji da se konceptualizira jedinstvena teorija književnog prostora u 20. stoljeću nisu urodili uspostavom sustavnih, općeprihvaćenih kategorija za njegovu analizu – poput primjerice onih uspostavljenih za analizu vremena i drugih aspekata književnog teksta kao što su komunikacijske razine, struktura radnje, pripovijedanje i pripovjedač.²²

²¹ Na to posebice upućuje M. C. Frank koji, suprotstavljajući se navedenom pojmovnom razgraničavanju, drži da književnoznanstveni pristupi mogu pružiti uvide u kulturnu proizvodnju prostora sukladno postulatima prostornog obrata. Usp. Frank 2009: 61–62.

²² Tu se ponajprije misli na teoriju i analizu pripovjednog teksta, odnosno na kanonske teoretičare naratologije (S. Rimmon-Kennan, F. K. Stanzel, M. Martinez i M. Scheffel, W. Schmid, M. J. Toolan, M. Fludernik i dr.), koji ili nisu ili su vrlo ograničeno problematizirali književni prostor. Na to upućuje njemački teoretičar Ansgar Nünning koji, među mnogim istraživačima koji se u novije vrijeme bave problemom književnog prostora, nastoji dati

Glavne tendencije u dosadašnjem istraživanju književnog prostora moguće je ilustrirati reprezentativnim raspravama, od kojih se neke, nastale i mnogo prije prostornoga obrata, svojim pristupima i problematizacijom prostora otkrivaju i danas aktualnima. Tako, primjerice, za razliku od istraživanja *Motivgeschichte*, odnosno *Stoffgeschichte* koja se svode u manjoj ili većoj mjeri na popisivanje, odnosno na proučavanje oblika i tipova prostora, prostornih simbola, motiva te pripovjednih funkcija prikaza prirode,²³ radovi dvojice sovjetskih književnih teoretičara, Mihaila Bahtina i Jurija Lotmana, objavljeni 1970-ih, nagovješćuju prostorni obrat u književnoj znanosti. Naime, baveći se književnim prostorom, oni se udaljuju od tradicionalnog pristupa koji pretpostavlja zrcalni odnos između književnog teksta i stvarnosti te književne tekstove promatraju kao važan čimbenik u kulturnoj konstrukciji stvarnosti. Bahtin je tako u studiji »Oblici vremena i kronotopa u romanu: ogledi iz istorijske poetike« koja je, većim dijelom napisana 1937–1938, dovršena i objavljena 1973, uveo na tragu Einsteinove teorije relativnosti²⁴ koncept *kronotopa* (vremenoprostora). Definirajući kronotop kao »suštinsku uzajamnu vezu vremenskih i prostornih odnosa« (Bahtin 1989: 193), Bahtin se usredotočuje na književno-umjetnički kronotop u romanu te objašnjava da je riječ o primarnoj materijalizaciji vremena u prostoru koja čini središte »izražajne konkretizacije, otelovljenja u čitavom romanu« kao i to da svi apstraktni elementi romana, poput filozofskih i socioloških uopćavanja, ideja, analiza uzroka i posljedica, naginju kronotopu (Bahtin 1989: 380). Promatrajući kronotop kao književnu formalno-sadržajnu kategoriju, ukazao je na njegovu žanrovsku determiniranost, što je argumentirao ogledima iz »historijske poetike«, u kojima je nastojao pokazati različite koncepcije odnosa prostora i vremena u različitim romanesknim žanrovima.²⁵ Na kulturno značenje fikcionalnih kronotopa, odnosno, suvremenom terminologijom rečeno, na njihovu društvenu proizvodnju, Bahtin je uputio ističući načelnu granicu, no ujedno i neraskidivu vezu između svijeta *prikazana*

smjernice za istraživanje književnoga prostora iz suvremene naratološke perspektive. Usp. Nünning 2009: 33–52.

²³ Usp. Nünning 2009: 35. Takav pristup, među ostalima, ilustriraju Auden 1950; Bartlett Giamatti 1966; Ritter 1975; Gill 1972.

²⁴ O analogijama Bahtinova pojma kronotopa i Einsteinove teorije relativnosti v. Frank 2009: 74.

²⁵ Konkretno, on se bavi grčkim romanom, romanima Apuleja i Petronija, antičkom (auto)biografijom, folklornim kronotopom, viteškim romanom, folklornim (i polufolklornim) oblicima satiričkog i parodijskog karaktera, rableovskim kronotopom i njegovim folklornim temeljima te idiličnim kronotopom. Usp. Bahtin 1989.

tekstom i povijesnog svijeta koji *stvara* tekst (Bahtin 1989: 383). Naime, dok djelo i stvarnost prikazana u tekstu »ulaze« u stvarni svijet obogaćujući ga, i stvarni svijet posredovanjem procesa stvaranja (autori) i obnavljanja (čitatelji, slušatelji) ima udjela u uspostavljanju svijeta prikazanog u tekstu. Riječ je o dijaloškom procesu razmjene koji je također kronotopičan jer se »ostvaruje u društvenom svetu koji se historijski razvija, ali i bez odvajanja od istorijskog prostora koji se menja« (Bahtin 1989: 384).

Jurij Lotman se bavi problematikom književnog prostora u djelu *Struktura umjetničkog teksta* (1970) u kojem promatra prostor (uz okvir, siže, lik i gledište) kao konstitutivni element verbalnog umjetničkog djela.²⁶ Pozivajući se na topološko poimanje prostora i antropološki uvid o osobitom, čovjeku svojstvenom karakteru vizualne percepcije svijeta zahvaljujući kojoj se jezikom posredovani, neprostorni, posve apstraktni pojmovi percipiraju prostorno, ustvrđuje da su prostorni modeli nositelji neprostornih kulturnih značenja.²⁷ Kulturnu semantizaciju prostornih odnosa ilustrira nizom opozicijskih parova (»visok – nizak«, »blizak – dalek«, »otvoren – zatvoren«, »razgraničen – nerazgraničen«, »diskretan – neprekidan«) na kojima se temelje kulturni modeli koji uopće nemaju prostorni sadržaj (»vrijedan – bezvrijedan«, »dobar – loš«, »svoj – tuđ«, »dostupan – nedostupan«, »smrtan – besmrtan«). U svjetlu takvih pridavanja značenja na kojima počiva određeni kulturni model ili »slika svijeta« Lotman promatra i prostorne modele u književnim tekstovima. U njima prikazana stvarnost može se u pogledu prostornih obilježja pritom artikulirati na najrazličitije načine, no topološki shvaćeni prostorni odnosi, proizlazeći iz iste temeljne strukture, odnosno »kulturnog teksta«, ostaju identični. Također, taj autor kao najvažnije topološko obilježje u književnosti navodi *granicu* koja dijeli prostor teksta na dva različita potprostora, koji ujedno tvore dva semantička polja i uz koje se vezuju određene skupine likova. Upravo je ona ključna za zaplet u »sižejnim tekstovima«, te je događaj, kao najmanja jedinica »sižejnog sklopa«, definiran kao »premještanje lika preko granice semantičkog

²⁶ Prostorom se Lotman bavi i u sklopu svojih istraživanja *semiosfere*, v. posebice poglavlje »Die Semiosphäre« u Lotman 2010: 163–290.

²⁷ Lotman, naime, polazi od topološke definicije prostora, citirajući ruskog matematičara i fizičara A. D. Aleksandrova prema kojemu je prostor »ukupnost istorodnih objekata (pojavnâ, funkcijâ, figurâ, značenjâ, varijabli i sl.) među kojima postoje odnosi slični običnim prostornim odnosima (kontinuitet, razmak i sl.). Pritom, dok se dana ukupnost objekata promatra kao prostor, apstrahira se od svih obilježja tih objekata, osim onih koji su definirani tim prihvaćenim prostornolikim odnosima« (Lotman 2001: 291–292). O topologiji kao osnovi Lotmanova metajezika v. Frank 2009: 66–67.

polja« (Lotman 2001: 312), a likovi, s obzirom na to kreću li se unutar dodijeljena im prostora ili prelaze granice, mogu biti statični i dinamični (Lotman 2001: 317).²⁸

Lotmanov semiotički pristup i koncept umjetničkog prostora imao je odjeka i u studiji Manfreda Pfistera *Drama: Teorija i analiza* (1977). U poglavlju posvećenom dramskom prostoru taj njemački teoretičar razlikuje realni, scenski, odnosno kazališni prostor i fiktivni prostor prikazivane priče te naglašava prožimanje realnosti i fikcije na svim razinama kazališnog teksta. Slijedeći Lotmana, ističe semantiziranje dramskoga prostora, »kojim se fiktivni prostor načelno razlikuje od realnoga«, a koje se događa »tako što prostorne opozicije postaju modelom za semantičke opozicije« (Pfister 1998: 365). U vezi s tim relevantne su tri dimenzije prostornog povezivanja: opozicije unutar nekog scenski prezentiranog mjesta radnje (lijevo – desno, gore – dolje, sprijeda – straga); prostorni odnosi između scenski prezentiranog mjesta radnje i prostora *off stage* te odnosi između različitih scenski prezentiranih mjesta radnje (*ibid.*). Također, Pfister se osvrće i na koncepcije prostora s obzirom na optičku realizaciju mjesta radnje (spektar mogućnosti uključuje raspon od apstraktne neutralnosti do realističke konkretizacije) te na njihove funkcije (Pfister 1998: 371–376) kao i na »tehnikе lokaliziranja« u drami, pri čemu razlikuje verbalne tehnikе, koje uključuju »verbalne kulise«, tj. »govoreni prostor« i opise mjesta radnje u pomoćnom tekstu, od neverbalnih, koje podrazumijevaju konkretizaciju prostora preko scenografije, posredovanjem djelovanja i aktivnosti lika te pomoću rekvizita (Pfister 1998: 376–386).

Drugačije nego spomenuti autori književnom prostoru pristupa Gaston Bachelard, čija znamenita knjiga *Poetika prostora* iz 1957. g. oprimjeruje fenomenološki koncept pjesničkog prostora. On se analitički usredotočuje »na pjesničku sliku u njezinu izvoru«, koja proizlazi iz »čiste imaginacije«, a njegova se prostorna analiza temelji na poimanju imaginarnog prostora kao doživljenog, odnosno percipiranoga prostora, i time se udaljuje od tradicionalnog pojma prostora kao spremišta trodimenzionalnih objekata. Polazeći od svojevrstne psihičke dinamike pjesničke slike, Bachelard nastoji osvijetliti značenja poznatog i doživljenog prostora, odnosno odrediti »ljudsku vrijednost prostora posjedovanja, prostora branjenih od protivničkih sila, ljudsku vrijednost voljenih prostora«, te se u skladu s time u svojoj studiji koncentrira

²⁸ Aktivni su junaci oni poput Eneje, Telemaha ili Dantea, koji prelaze neprevladivu granicu između svijeta živih i mrtvih (Lotman 2001: 316).

na čovjeku blizak prostor, tj. na »slike sretnog prostora« (Bachelard 2000: 22) kao što su kuća, koliba, gnijezdo, školjka, kutovi, minijatura i dr.

Fokusirajući se, za razliku od Bachelarda, na oblikovanje prostora u narativnim tekstovima, Gerhard Hoffmann u opsežnoj studiji *Raum, Situation, erzählte Wirklichkeit: Poetologische und historische Studien zum englischen und amerikanischen Roman* (1978) reprezentira fenomenološko-strukturalistički pristup. On polazi od teze da umjetnost ne podrazumijeva tek prikazivanje svijeta ni samo prikazivanje subjektivnosti, nego prikazivanje subjektivnosti u svijetu i ističe da je temeljna kategorija prostora u književnosti življeni prostor (*gelebter Raum*). U skladu s time razrađuje prostorni model romana koji obuhvaća trodijelnu strukturu koju čine *ugodajni prostor, prostor djelovanja i prostor promatranja*. Oni pritom čine cjelinu jer »uz ugodajni je prostor uvijek vezano i motrište, a prostor promatranja, s obzirom na to da se vezuje uz subjekt, uvijek sadržava i određene ugodajne vrijednosti« (Hoffmann 1978: 47). U skladu s fenomenološkim pristupom književne prostore Hoffmann klasificira i prema načinu doživljavanja i shvaćanja subjekta koji percipira, što određuje kao perspektivizaciju (*Perspektivierung*) te razlikuje neobični, fantastično-satirički, groteskni, strani, halucinacijsko-vizionarski i mitski prostor (usp. Hoffmann 1978: 109–266). S obzirom pak na simbolički karakter, odnosno na referencijalnu funkciju prostora, tvrdi da prostor može imati ulogu simbola, alegorije i asocijacijskog poticaja,²⁹ dok u pogledu prostornog karaktera različitih tipova epskih situacija, njihovih funkcija i integracijskog potencijala te uz njih vezanih estetskih aktualizacija razlikuje »panoramu«, »Tableau« i »scenu« (usp. Hoffmann 1978: 445–586).

Kao poticaj istraživanjima književnog prostora može se izdvojiti i knjiga *The Role of Place in Literature* američkog književnog znanstvenika Leonarda Lutwacka iz 1984. g. U njoj autor zacrtava teoriju formalnog istraživanja mjesta u književnom tekstu, pri čemu se koncentrira ponajprije na njegove estetske i kulturne, odnosno antropološke aspekte. Odbacujući tradicionalne analitičke pojmove kao što su scena, poprište (*setting*) i krajolik, jer su preuska značenja, kao i pojam prostora, jer se kao kategorija filozofskih i znanstvenih razmatranja udaljuje od osjetilnog i imaginativnog iskustva – odlučuje se za »mjesto« kao operabilni pojam, definirajući ga, na tragu G. Bachelarda, geografa Yi-Fu Tuana i E. Minkovskoga, kao »življeni prostor«, »nastanljiv prostor« ili *erlebter Raum* (Lutwack 1984: 27). Lutwack ističe da u književnim djelima mjesto ima doslovnu i simboličku vrijednost,

²⁹ O klasifikaciji prostora na temelju referencijalne funkcije v. Hoffmann 1978: 267–444.

odnosno istodobno »geografsku« i metaforičku svrhu. U skladu s dvjema formalnim uporabama mjesta u književnosti – mjesto kao *setting* i mjesto kao metafora – on promatra književni prostor s jedne strane u svjetlu njegovih »konkretnih« obilježja (protežnost, vertikalnost, horizontalnost, središnjost, marginalnost, atmosfera), žanrovske utemeljenosti te funkcije unutar zapleta i u pogledu oblikovanja lika (usp. Lutwack 1984: 37–73), a s druge s obzirom na karakteristične metafore koje se u književnosti javljaju u različitim varijacijama.³⁰ Usto daje smjernice za istraživanje uloge mjesta u autorskom opusu, u pojedinoj nacionalnoj književnosti te unutar određenog razdoblja.³¹

Objavljena iste godine kao i Lutwackova knjiga, ali drugačijeg teorijskog pristupa, studija Gabriela Zorana »Towards a Theory of Space in Narrative« (1984) vrijedan je doprinos strukturalističkim konceptualizacijama prostora.³² Polazeći od pretpostavke o problematičnom, tj. asimetričnom i kompleksnom odnosu vremena i prostora u narativnom tekstu, taj izraelski znanstvenik uspostavlja opći model oblikovanja prostora u narativnom tekstu. Pojam prostora vezuje uz koncepte volumena, protežnosti, tj. trodimenzionalnosti te ustvrđuje da književni prostor podrazumijeva prostorne aspekte rekonstruiranog svijeta, odnosno kombinaciju »različitih vrsta i razina rekonstrukcije« (Zoran 1984: 313). U skladu s time razlikuje tri »vertikalne« razine strukturiranja prostora: najniža, *razina tekstne strukture* obuhvaća, uzimajući u obzir tekst kao verbalni medij i njegovu jezičnu građu, tekstnu organizaciju prikazanog svijeta (usp. Zoran 1984: 318); srednja, *razina kronotopske strukture*, podrazumijeva strukturu prostora koju oblikuju događaji, tj. djelovanje i kretanje u narativu;³³ *razina topografske strukture* vezuje se uz prostor najvišeg stupnja rekonstrukcije, koji se koncipira kao samopostojeći i neovisan o vremenskoj strukturi (Zoran 1984: 316). Kad je riječ o »horizontalnom« strukturiranju prostora u književnom tekstu, tj. o njegovim dijelovima, granicama i opsegu, Zoran govori o trima veličinama. *Prostorne jedinice* najmanje su jedinice narativnog prostora, a njihovim

³⁰ Riječ je o metaforama koje počivaju na analogiji mjesta i ljudskog tijela (»tijelo kao zemlja«, »žensko tijelo kao mjesto«, »građevine kao tijelo« itd.). Usp. Lutwack 1984: 74–113.

³¹ Lutwack se pritom posebno bavi motivom raja u djelima Hermana Melvillea, stereotipnim predodžbama Amerike (»vrt svijeta«, eldorado, divljina) u američkoj književnosti te motivom »bezmjesnosti« u književnosti 20. stoljeća, dovodeći ih u vezu s književnom tradicijom, kao i s povijesnim i kulturnim kontekstom (1984: 138–181).

³² Usp. i druge studije iz osamdesetih godina 20. stoljeća Baak 1983; Ronen 1986.

³³ Pri odredbi kronotopske razine Zoran upućuje na razliku spram Bahtinova koncepta kronotopa (Zoran 1984: 318).

nizanjem nastaje *kompleks prostora*. Uz to je kao treća veličina uveden *totalni prostor* koji obuhvaća svijet teksta te, za razliku od prostornih jedinica i kompleksa prostora, uključuje i prostorne elemente koji se impliciraju, ali se ne prikazuju izravno u tekstu.³⁴

Spomenute studije, različitim teorijskim polazištima (semiotičkim, fenomenološkim, naratološkim, antropološkim), ukazuju na glavne tendencije u istraživanjima književnog prostora u eri prije prostornoga obrata. No one nerijetko čine ishodište i u suvremenim, interdisciplinarnim proučavanjima prostora. U tom smislu, strukturalističke, tj. naratološke konceptualizacije književnog prostora izravan su poticaj istraživanjima prostora u suvremenim ograncima naratologije – kulturalnoj i kognitivnoj. Potonju ilustrira studija *Narratologie des Raumes* (2009), u kojoj njemačka teoretičarka Katrin Dennerlein iz interdisciplinarnе perspektive promatra prostor kao mentalni model čitatelja. Razrađujući koncept »konkretnog prostora pripovjednog svijeta«,³⁵ definira prostor kao skup onih konkretnih objekata pripovjednog svijeta koji, uključujući distinkciju *unutar – izvan*, prema zakonitostima toga svijeta čine okružje lika. Pritom napominje da u fikcionalnim tekstovima prostor mogu činiti i oni objekti koji ne pripadaju ljudskom okružju i koji negiraju glavne značajke (ljudskog) prostora (Dennerlein 2009: 239).³⁶ Razmatrajući narativnu proizvodnju prostora, ona ujedno uspostavlja instrumentarij za njegovu analizu. Kad je riječ o oblikovanju pripovjednog prostora, on se posreduje prostorno referencijalnim izrazima, koji uključuju toponime, vlastita imena, nazive vrsta, deiksu i druge konkretne imenice, te preko inferencija koje podrazumijevaju svaki oblik zaključivanja, tj. stjecanja novih informacija na temelju danih obavijesti posredovanjem dedukcije, indukcije i abdukcije (Dennerlein 2009: 96–98). U pogledu tehnika prikazivanja pripovjednog prostora Dennerlein razlikuje prostor strukturiran pripovijedanjem događaja, koji uključuje regije događaja (*Ereignisregionen*) i područja kretanja (*Bewegungsbereiche*), od prostora koji se posreduje spo-

132

³⁴ O realizacijama tih jedinica na trima uspostavljenim strukturnim razinama detaljnije v. Zoran 1984: 324.

³⁵ Za razliku od metaforičkih uporaba pojma prostora koncept konkretnog prostora K. Dennerlein temelji se na predodžbi prostora kao spremišta, tj. na »uobičajenoj predodžbi prostora«, za što autorica nalazi uporište u istraživačkim područjima kognitivne lingvistike, *common sense* filozofije, evolucijske biologije i psihologije (usp. Dennerlein 2009: 48).

³⁶ Kao primjer takva nesvakidašnjeg, ali konkretnog prostora pripovjednog svijeta navodi kristalnu bocu u kojoj sjedi lik u romanu *Der goldene Topf* E. T. A. Hoffmanna (Dennerlein 2009: 51).

minjanjem prostornih činjenica u opisima, refleksijama, argumentacijama ili komentarima (*erwähnte räumliche Gegebenheiten*). S obzirom pak na način organizacije prostornih obavijesti u priči, autorica upućuje na uzorke koji proizlaze iz kombinacije različitih prostornih datosti i tipičnih radnji, tj. redosljeda događaja te razlikuje tri prostorna modela: antropološki, institucionalni i specifični (usp. 2009: 189–192), dok kao temeljne prostorne strukture ističe područja, putove, granice i orijentire (usp. 2009: 189–192).

Suvremene kulturološke pristupe književnom prostoru koji se, implicitno ili eksplicitno, nadaju posljedicom posvemašnjeg prostornog obrata mogli bismo u najširem smislu podvesti pod zajednički nazivnik istraživanja prostora kao – poslužimo li se naslovnom sintagmom studije o narativnom prostoru Natasche Würzbach – »fiktionalnog elementa, nositelja kulturnog značenja i izraza rodnog poretka«. ³⁷ S jedne strane odlikuju se, kako je primijetio A. Nünning (2009: 47), uporabom zajedničkog, metaforički rabljenog »prostornog« pojmovlja, općeprihvaćenog u različitim kulturnim i društvenim disciplinama (*granica, prelaženje granica, transgresija, liminalnost, kognitivne karte i cognitive mapping, teritorijalizacija ili središte i periferija* i dr.). S druge strane ti su pristupi interdisciplinarni i pluralistični s obzirom na polazišta i metode – bilo da je riječ o pokušajima konceptualizacije književnog prostora, »čitanjima« kulturnog prostora u književnim tekstovima i/ili teksta i književnosti kao prostora, bilo da se radi o istraživanju književne geografije, geografije identiteta, transrealnih prostora i prostora znanja ili o tendencijama opisivanja žanrovski specifičnih perspektiva prostora i kretanja. ³⁸ O tome svjedoči i već spomenuti njemački zbornik radova *Raum und Bewegung in der Literatur* (2009), posvećen prostornom obratu u književnoj znanosti, u kojem se kategorije kretanja i prostornosti u književnosti nastoje osvijetliti iz vizure kulturnih znanosti, odnosno (kulturne) naratologije,

³⁷ Riječ je o radu »Erzählter Raum: Fiktionalen Baustein, kultureller Sinnträger, Ausdruck der Geschlechterordnung« (Würzbach 2001) u kojem autorica definira književni prostor kao prostor što ga percipira, oblikuje i rabi subjekt (*der subjektbezogene Raum*). Kao takav on uključuje s jedne strane fizička načela raspoređivanja kao što su »relacija između objekata ili kretanje kao temelj topografske orijentacije« (108), a s druge različita pridavanja značenja, tj. mnogostruku semantizaciju. U skladu s time Würzbach kao istaknuta obilježja i značenjske funkcije pripovjednog prostora navodi sljedeće: subjektivnu i društveno-konvencionalnu semantizaciju prostora; njegovu diskurzivnu referencijalnost; uzajamni odnos subjekta i prostora na temelju kojeg se oblikuje identitet te psihološko, društveno i simboličko značenje teritorijalizacije i prelaženja granice.

³⁸ To, među mnogima, ilustriraju i sljedeće studije i zbornici: Hillis Miller 1995, McDowell i Sharp 1997, Moretti 1998, Frenk 2000, Grgas 2000, Ette 2001, Böhme 2005, Würzbach 2006, Günzel 2007, Schröder 2006, Piatti 2008, Mirčev 2009, Fischer i Mennel 2010.

semiotike, teorije žanrova, postkolonijalne i feminističke književne teorije, teorije kulturnog sjećanja i pamćenja i dr.

Kao poseban pak istraživački smjer što ga je u književnoj znanosti iznjedrilo prostorni obrat može se izdvojiti *geokritika*. Na angloameričkom području *geocriticism* se od 1990-ih nadalje, zahvaljujući američkom književnom povjesničaru i teoretičaru Robertu T. Tallyju, povezivao s pojmom književne kartografije, fokusirajući se na »čitanje« književnih karata kojima se mapiraju društveni prostori (usp. Tally 2011: 1–2). Francuski pak teoretičar Bertrand Westphal u svojim radovima od 2000. razrađuje istraživački pristup *géocritique*, što je rezultiralo godine 2007. knjigom *La Géocritique: Réel, Fiction, Espace*. Usredotočujući se na istraživanje reprezentacija prostora, odnosno *mjesta* u književnosti,³⁹ ali i u drugim medijima, taj se francuski teoretičar izravno referira na teoriju prostora koju su zacrtali M. Foucault, H. Lefebvre, E. Soja i dr. te na filozofiju deterritorijalizacije G. Deleuzea i F. Guattarija. Sukladno tomu kao načela svog istraživačkog pristupa umjetničkom prostoru uspostavlja spatiotemporalnost, transgresivnost i referencijalnost.⁴⁰ U skladu s geocentričkim pristupom u čijem je središtu prostorni referent, a nasuprot ego/etno/centričnom pristupu koji podrazumijeva proučavanje prostornih konstrukata u pojedinačnim djelima i/ili pojedinim autorskim opusima, taj autor iz interdisciplinarnе perspektive razrađuje analitičku metodologiju koja omogućuje da se prostorni referenti poput gradova, regija, arhipelaga, zemalja i sl. osvijetle u svojem pluralizmu. Dinamizam se prostora u tom smislu otkriva u različitim pogledima i perspektivama (*multifokalizacija*),⁴¹

134

³⁹ Odnos pojmova prostora i mjesta Westphal tumači referirajući se na spoznaje Yi Fu Tuana, Flavija Schiava te na koncept *Mitwelt* kako ga je definirao Hans Robert Jauss (usp. Westphal 2011: 5–6).

⁴⁰ U skladu s općim epistemološkim temeljima prostornoga obrata načelo spatiotemporalnosti počiva na pretpostavci da prostor i vrijeme čine cjelinu te su jedno drugom implicitni, pa svaka analiza prostora uključuje i vremensku dimenziju; transgresivnost – sukladno s postavkom da reprezentacija kao takva ne može biti stabilna te da je obilježena »permanentnom fluidnošću« – podrazumijeva heterogenost prostora, dok načelo referencijalnosti pretpostavlja, nadilazeći mimetičko promatranje odnosa realnosti i fikcije, u skladu s postmodernističkim načinom mišljenja, odnos reprezentacije i referencijalnog svijeta. Usp. Westphal 2011: 9–110.

⁴¹ *Multifokalizacija* kao jedno od temeljnih metodoloških polazišta Westphalove geokritike – vezana uz pretpostavku da »[r]eprezentacija prostora proizlazi iz recipročnog stvaranja, a ne iz jednostavne jednostrane aktivnosti pogleda koji gleda iz jedne točke u drugu bez razmatranja drugih recipročnih pogleda« – podrazumijeva različite optike koje se međusobno »ispravljaju, jačaju i obogaćuju« (2011: 113, prev. I. B.). Sukladno tome, geokritička analiza uključuje ispitivanje različitih gledišta u konstruiranju prostora/mjesta: *endogeno*, ograničeno na blizak prostor i obilježeno autohtonom vizijom prostora, *egzogeno*,

različitim osjetima (*polisenzoričnost*),⁴² u različitim spacijalnotemporalnim logikama (*stratografska vizija*),⁴³ kao i u intertekstualnosti. Prijevodom knjige na engleski (2011) Westphalova je geokritika doživjela širu recepciju, a zajednički projekt dvaju (europskog i američkog) »ogranaka« geokritike rezultirao je zbornikom *Geocritical Exploration: Space, Place, and Mapping in Literary and Cultural Studies* (2011) kojim je otvorena rasprava o geokritici na međunarodnoj razini.

Književni prostor kompleksan je istraživački predmet, na što upućuju njegove različite konceptualizacije. U doba prije prostornog obrata književna se znanost, poput drugih humanističkih i društvenih disciplina, više bavila vremenom i drugim aspektima književnoga teksta nego prostorom. Također, studije iz tog razdoblja nisu potaknule ozbiljniji znanstveni dijalog ili raspravu u akademskoj zajednici, pa je više-manje riječ o vrijednim, ali izoliranim pokušajima uspostavljanja teorije književnog prostora. Od 1990-ih, prodorom nove prostorne paradigme te općenitim porastom interesa za prostor i prostornost, situacija se mijenja te prostor postupno postaje fokusom najrazličitijih istraživačkih pristupa. U svjetlu uže shvaćenoga prostornog obrata, na čije smo se epistemološke temelje osvrnuli u prvom dijelu rada, književni se prostori – napose u kulturološki usmjerenim književnim studijama – počinju konceptualizirati kao reprezentacijski fenomeni. No usprkos takvu načelnom okviru, suvremene rasprave, brojnošću i raznolikošću istraživačkih pristupa te metodološkim pluralizmom, otkrivaju da se na pitanje što je književni prostor ni danas ne može dati jednoznačan i konačan odgovor. Uzme li se u obzir pretpostavka da je prostor, kako je istaknuo E. Soja, radikalno otvorena kategorija te da, kako je ustvrdila D. Massey, »nikad nije završen i zatvoren«, nego je »uvijek u procesu nastajanja«, takav se odgovor i ne očekuje. Stoga će prostor i u budućnosti, vjerujemo, ostati plodonosno tlo za daljnja istraživanja.

koje reflektira viziju putnika i *alogeno*, koje »leži negdje između toga dvoga«. Usp. Westphal 2011: 122–131.

⁴² Iako je osjetilo vida, posredovanjem pogleda, privilegirano u književnosti, Westphal napominje da je iskustvo okoline vezano uz sva osjetila i ističe da je prostor, u pogledu reprezentacije, subjekt beskonačne raznolikosti osjetilne percepcije koju treba uzeti u obzir u geokritičkoj analizi (2011: 131–136).

⁴³ Heterogenost prostora očituje se i kada se promatra iz vremenske perspektive, pa se, s ciljem razotkrivanja i otkrivanja višestrukih identiteta, kao važan aspekt geokritike izdvaja istraživanje utjecaja vremena na percepciju prostora. Složenost reprezentacije pritom proizlazi iz pretpostavke da je stvarnost ljudskih prostora dispartatna te da je njihova sadašnjost subjekt skupa asinkronijskih ritmova (2011: 137–143).

LITERATURA

- Auden, Wystan Hugh. 1950. *The Enchafed Flood*. New York: Random House.
- Baak, Jost van. 1983. *The Place of Space in Narration: A Semiotic Approach to the Problem of Literary Space*. Amsterdam: Rodopi.
- Bachelard, Gaston. 2000. *Poetika prostora*. Prev. Z. Ćurlin. Zagreb: Ceres.
- Bachmann-Medick, Doris. 2006. *Cultural Turns: Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Verlag GmbH.
- Bahtin, Mihail. 1989. *O romanu*. Prev. A. Badnjarević. Beograd: Nolit.
- Bartlett Giamatti, Angelo. 1966. *The Earthly Paradise and the Renaissance Epic*. Princeton: Princeton University Press.
- Böhme, Hartmut (ur.). 2005. *Topographien der Literatur: Deutsche Literatur im transnationalen Kontext*. Stuttgart: Verlag J. B. Metzler.
- Dennerlein, Katrin. 2009. *Narratologie des Raumes*. Berlin/New York: De Gruyter.
- Ette, Ottmar. 2001. *Literatur und Bewegung: Raum und Dynamik grenzüberschreitenden Schreibens in Europa und Amerika*. Weilerswist: Velbrück Wissenschaft.
- Fischer, Jaimey i Barbara Mennel (ur.). 2010. *Spatial Turns: Space, Place, and Mobility in German Literary and Visual Culture*. Amsterdam/New York: Rodopi.
- Foucault, Michel. 1996. »O drugim prostorima«. Preveo s engleskog S. Grgas. U: *Glasje III*, 6: 8–14.
- Frank, Michael C. 2009. »Die Literaturwissenschaft und der *Spatial turn*: Ansätze bei Jurij Lotman und Michail Bachtin«. U: *Raum und Bewegung in der Literatur: Die Literaturwissenschaften und der Spatial Turn*. Ur. Wolfgang Hallet i Birgit Neumann. Bielefeld: transcript Verlag: 53–80.
- Frenk, Joachim (ur.). 2000. *Spatial Change in English Literature*. Trier: Wissenschaftlicher Verlag.
- Gill, Richard. 1972. *Happy Rural Seat: The English Country House and the Literary Imagination*. New Heaven: Yale University Press.
- Grgas, Stipe. 2000. *Ispisivanje prostora. Čitanje suvremenog američkog romana*. Zagreb: Naklada MD.
- Grgas, Stipe. 2010. »*Bučno nadire prostor sa svih strana*: Geografija u pjesništvu Adriane Škunca«. U: *Muzama iza leda*. Ur. T. Vuković. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola: 51–72.
- Günzel, Stephan (ur.). 2007. *Topologie. Zur Raumbeschreibung in den Kultur- und Medienwissenschaften*. Bielefeld: transcript Verlag.
- Günzel, Stephan. 2008. »*Spatial turn – topographical turn – topological turn*. Über die Unterschiede zwischen Raumparadigmen«. U: *Spatial Turn: Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*. Ur. J. Döring i T. Thielmann. Bielefeld: transcript Verlag: 219–237.
- Hallet, Wolfgang i Birgit Neumann (ur.). 2009. *Raum und Bewegung in der Literatur: Die Literaturwissenschaften und der Spatial Turn*. Bielefeld: transcript Verlag.
- Harvey, David. 2005. *Spaces of Neoliberalization: Towards a Theory of Uneven Geographical Development*. Heidelberg: Franz Steiner Verlag.
- Hillis Miller, Joseph. 1995. *Topographies*. Stanford: Stanford University Press.
- Hoffmann, Gerhard. 1978. *Raum, Situation, erzählte Wirklichkeit: Poetologische und historische Studien zum englischen und amerikanischen Roman*. Stuttgart: Metzler.

- Lefebvre, Henri. 2005. *The Production of Space*. Prev. D. Nicholson-Smith. Oxford: Blackwell Publishing.
- Lotman, Jurij. 2001. *Struktura umjetničkog teksta*. Prev. S. Veršić. Zagreb: Alfa.
- Lotman, Jurij M. 2010. *Die Innerwelt des Denkens*. Prev. s ruskog G. Leupold i O. Ratzkaja. Berlin: Suhrkamp.
- Löw, Martina. 2001. *Raumsoziologie*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Lutwack, Leonard. 1984. *The Role of Place in Literature*. Syracuse: Syracuse University Press.
- Massey, Doreen. 2007. *For Space*. Los Angeles/London/New Delhi/Singapore: Sage Publications.
- McDowell, Linda i Joanne P. Sharp (ur.). 1997. *Space, Gender, Knowledge: Feminist Readings*. London: Arnold.
- Merrifield, Andy. 2006. *Henri Lefebvre: A Critical Introduction*. New York/London: Routledge.
- Metzler Lexikon Literatur- und Kulturtheorie*. 2004. Ur. A. Nünning. Stuttgart/Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Mirčev, Andrej. 2009. *Iskušavanja prostora*. Osijek/Zagreb: Leykam International.
- Moretti, Franco. 1998. *Atlas of the European Novel 1800–1900*. London: Verso.
- Nünning, Ansgar. 2009. »Formen und Funktionen literarischer Raumstellung: Grundlagen, Ansätze, narratologische Kategorien und neue Perspektiven«. U: *Raum und Bewegung in der Literatur: Die Literaturwissenschaften und der Spatial Turn*. Ur. Wolfgang Hallet i Birgit Neumann. Bielefeld: transcript Verlag: 33–52.
- Pfister, Manfred. 1998. *Drama: Teorija i analiza*. Prev. M. Bobinac. Zagreb: Hrvatski centar ITI.
- Piatti, Barbara. 2008. *Die Geographie der Literatur: Schauplätze, Handlungsräume, Raumphantasien*. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Ritter, Alexander (ur.). 1975. *Landschaft und Raum in der Erzählkunst*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Ronen, Ruth. 1986. »Space in fiction«. U: *Poetics Today* 7: 421–438.
- Schlögel, Karl. 2007. *Im Raume lesen wir die Zeit*. Frankfurt: Fischer Tachenbuch Verlag.
- Schmid, Christian. 2008. »Henri Lefebvre's theory of the production of space: Towards a three-dimensional dialectic«. U: *Space, Difference, Everyday Life: Reading Henri Lefebvre*. Ur. K. Goonewardena. New York/London: Routledge: 27–45.
- Schröder, Nicole. 2006. *Spaces and Places in Motion: Spatial Concepts in Contemporary American Literature*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Soja, Edward. 1996. *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and- Imagined Places*. Oxford: Blackwell Publisher.
- Soja, Edward. 2003. *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso Press.
- Soja, Edward. 2008. »Vom Zeitgeist zum Raumgeist. New Twists on the Spatial Turn«. U: *Spatial Turn: Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*. Ur. J. Döring i T. Thielmann. Bielefeld: transcript Verlag: 241–262.
- Strohmaier, Alexandra. 2008. »Zur Konstitution des Raumes durch diskursive und performative Praxis«. U: *Gedächtnis – Identität – Differenz: Zur kulturellen Konstruktion des südosteuropäischen Raumes und ibrem deutschsprachigen Kontext*. Ur. M. Bobinac i W. Müller-Funk. Tübingen/Basel: A. Francke Verlag: 25–39.

- Tally, Robert T. (ur.). 2011. *Geocritical Explorations: Space, Place, and Mapping in Literary and Cultural Studies*. New York: Palgrave MacMillan.
- Warf, Barney. 2009. »From Surfaces to Networks«. U: *The Spatial Turn: Interdisciplinary perspectives*. Ur. B. Warf i S. Arias. London/New York: Routledge: 59–76.
- Weigel, Sigrid. 2001. »Zum 'topographical turn': Kartographie, Topographie und Raumkonzepte in den Kulturwissenschaften«. U: *KulturPoetik* 2, 2: 151–165.
- Westphal, Bertrand. 2011. *Geocriticism: Real and Fictional Spaces*. New York: Palgrave Macmillan.
- Würzbach, Natascha. 2001. »Erzählter Raum: Fiktionalen Baustein, kultureller Sinträger, Ausdruck der Geschlechterordnung«. U: *Erzählen und Erzähltheorie im 20. Jahrhundert*. Ur. J. Helbig. Heidelberg: Winter: 105–129.
- Würzbach, Natascha. 2006. *Raumerfahrung in der klassischen Moderne – Großstadt, Reisen, Wahrnehmungsinlichkeit und Geschlecht in englischen Erzähltexten*. Trier: Wissenschaftlicher Verlag.
- Zoran, Gabriel. 1984. »Towards a Theory of Space in Narrative«. U: *Poetics Today* 5, 2: 309–335.

Abstract

138

LITERARY SPACES IN THE LIGHT OF THE SPATIAL TURN

The paper sheds light on the epistemological postulates of the contemporary spatial turn in humanities and social sciences (space as a social and cultural product, presumptions about the totality of time and space, connection of material and mental spaces, relational aspect of space). Based on the presumption that literary spaces contribute to the social production of space, the paper argues that such spaces are conceptualized as representational phenomena pursuant to the contemporary spatial paradigm. The paper also includes a diachronic survey of the main tendencies in the 20th- and 21st-century conceptualizations of literary space. While studies published prior to the spatial turn illustrate, to a certain degree, valuable but mostly isolated attempts at establishing the theory of literary space, with the appearance of new spatial tendencies from the 1990s, space is gradually becoming an unavoidable reference point for various research fields. Accordingly, the paper concludes that literary space is a complex research topic which defies unequivocal definitions.

Keywords: literary space, space in literature, spatial turn, topographical turn, literary representation of space, Thirdspace (Edward Soja), geocriticism